

Янковська Ж. О.

Національний університет «Острозька академія»

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ У ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРИ РОМАНУ ВАСИЛЯ МАХНА «ВІЧНИЙ КАЛЕНДАР»: ІМАГОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття порушує проблему репрезентації в сучасній романістиці весільного обряду. Весілля як етнокультурний феномен в Україні має тривалу історію вивчення, однак не втратило своєї актуальності й нині. Важливий внесок у збереженні в народній пам'яті цієї обрядової традиції належить живопису та художній літературі. В. Махно у романі «Вічний календар» приділяє значну увагу відтворенню весільного різноманіття та його еволюцію у широких часових координатах (XVII–XX ст.)

Мета статті – проаналізувати функції весільної обрядовості в романі В. Махна «Вічний календар» та її імагологічне різноманіття. Під час дослідження використано історико-культурний, порівняльно-історичний, структурно-семіотичний методи та імагологічний аналіз.

Основним подієвим тлом сюжетних ліній роману слугує фронтрна територія Західної України з селом Язлівцем у центрі (нині Тернопільська обл.). Край став місцем укорінення для представників різних етнічних спільнот. Це дало можливість показати весільний обряд, притаманний різним національним та релігійним культурам (українській, польській, єврейській). Кульмінаційною імагологічною точкою обрядової реконструкції у романі стає одруження українки Варвари Баревич та османського урядника Мурзи за експериментальним ритуалом. Його особливість полягає в поєднанні християнських та мусульманських звичаїв. У статті проаналізовано основні функції описаних весільних обрядів: формування родинного дерева персонажів, ритуалізації повсякдення, збереження етнічних традицій, їх імагологічне зіставлення та пошук екуменічних компромісів. В. Махно переважно зосереджений на ритуалізованій компоненті втілення обряду, на спостереженнях його ефекту та резонансу в соціумі як серед «своїх», так і «чужих». У його інтерпретації прагнення до святкового перформансу переважає сакральне осердя обряду. У фокусі весільних вражень загалу зазвичай перебувають вінчання, одяг молодих, почет, учта, посаг. У романі попри антропологічну суголосність низки весіль наголошено, що кожен етнос намагається на рівні обрядовості зберігати національну своєрідність.

Ключові слова: фронтир, обряд, імагологія, укорінення, екуменізм, ритуалізація.

Постановка проблеми. Весілля слушно вважають кульмінацією родинно-побутової обрядовості, наділеною широким емоційним діапазоном, естетикою, що формувалась на основі традицій з барвистими етнонаціональними компонентами, архетипними мотивами, трансформацією міфологем, мистецьким синкретизмом, відтак його розмаїті образи є справжньою знахідкою для текстів епічного масштабу. За визначенням Т. Гаєвської, «весільний обряд є етнокультурним феноменом духовної та ментальної практики людини» [1, с. 111]. Розмаїття і багатство українського весілля давно привертає увагу науковців. Важливий вклад в історико-етнографічні дослідження, зосереджені на весільній традиції, зробили Хв. Вовк, П. Чубинський, Б. Грінченко, І. Франко, М. Сумцов, Ф. Колесса та ін. Натомість

в радянський час хвиля інтересу до усної словесності, збереженої у весільному обряді, істотно спадає, хоч не можемо говорити про повну недослідженість обряду, оскільки в 30-ті роки ХХ ст. було зібрано великий фактологічний матеріал, деякі публікації з'явилися під час «хрущовської відлиги», в останні десятиліття ХХ ст. було видано двотомний збірник «Весільні пісні», готує та видає свою працю «Весільні звичаї та обряди в Україні» В. Борисенко та «Українське весілля: генеалогія обряду» З. Марчук. Цікаві наукові дослідження із теми зробили В. Давидюк, С. Павлюк, Мар'яна та Зоряна Лановик та інші. В останні десятиліття культурологи, етнологи та фольклористи суттєво наростили мапу досліджень весільних обрядів. Варто згадати дисертації З. Босик, І. Щербіни, В. Матушенко, Л. Ковальчук, І. Черленяк.

Водночас нині на маргінесах опинилися дослідження мистецьких та літературних фіксацій весільного дійства. У XIX – на початку XX ст. було створено ряд живописних картин, які стали знаковими для ментального підґрунтя історичної пам'яті українського народу щодо традиційного весільного обряду (І. Айвазовський, С. Васильківський, Ф. Кричевський, І. Соколов, К. Трутовський, Т. Шевченко, І. Їжакевич та інші). Не менш плідними у XIX ст. були і письменники, особливо драматурги, які зарекомендували себе блискучими знавцями весільних ритуалів, їх локальних відмінностей. Десятки художніх текстів, популярних і маловідомих, створюють своєрідну енциклопедію весільного ритуалу, яка є безцінним джерелом для етнографів. Канонічними зразками відображення окремих етапів весільного дійства стали художні тексти І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, П. Мирного та багатьох інших, що зазнали всебічного вивчення в літературознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пієтет до народного весілля в українській літературі XX ст., під впливом тривалого панування соціальних догматів, поступово зникає. Своєрідним переломом у трактуванні весілля як етнічного коду стало відоме оповідання Гр. Тютюнника «Оддавали Катрю» (1971). У ньому обряд постає критерієм втрати зв'язку з духовними цінностями роду. Як вказує М. Стасик, для Г. Тютюнника «“нові” віяння – це зло, яке веде до втрати національного коріння, відчуження дітей від батьків, бездуховності, байдужості, рабської запопадливості, пристосуванства, які є трагічними та згубними як для окремої людини, так і для цілої нації» [8, с. 294]. Вихолощення традиції стало сигналом про запит на її ерзац, деформацію, нерідко кітчевого змісту. Такі тенденції позначились мінімізацією уваги до феномену весілля в українській прозі постмодерного періоду: воно втратило ореол піднесення та ініціаційності. Вихід у світ роману В. Махна «Вічний календар» став одним з винятків для художньої стратегії сучасності.

Дослідники творчості письменника досі переважно зосереджували увагу на його поетичному доробку. Утім, у різножанрових творах автора послідовно виразним постає імагологічний дискурс. За влучною констатацією Т. Гундорової, «освоюючи Нью-Йорк через поезику “чужого”, Махно водночас пізнає “рідне”, “своє”» [2, с. 13]. Ця тенденція особливо рельєфна у прозі письменника, зокрема в романі «Вічний календар» (2019). Твір отримав схвальну критику, причому і в Укра-

їні (І. Котик, О. Луцишина, М. Максим'як), і за кордоном (Б. Задура, П. Копка, К. Любчинські). У цьому річизі варто виділити концептуальні оцінки роману, що мають місце в таких публікаціях, як «“Все тільки починається...”». Василь Махно у пошуках втраченої пам'яті Чорткова» І. Монолатія, «Кинути саламандру у вогонь» Г. Улюри, «На саламандровій землі» Й. Петровського-Штерна. Суголосною є думка реципієнтів, що задум історичної ретроспекції передбачає репрезентацію широкою панорамою відображення повсякдення – у часі і в просторі. На цьому тлі численні інваріанти шлюбного обряду в епічному полотні письменника є невід'ємним складником народного життя, естетика якого втілює архетипні концепти у координатах етнічної самобутності. Відродження інтересу до давніх звичаїв у сучасній прозі заслуговує ретельного наукового дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати функції весільної обрядовості в романі В. Махна «Вічний календар» та її імагологічне різноманіття.

Під час дослідження використано такі методи: історико-культурний з метою характеристики різних хронотопів, порівняльно-історичний (для зіставлення різних типів весіль), структурно-семіотичний аналіз етнологічних описів в авторському континуумі, імагологічний аналіз для характеристики весільного дійства як репрезентації різних етноїміджів у полікультурному світі.

Виклад основного матеріалу. Роман «Вічний календар» охоплює грандіозну мапу, до якої належать, зокрема, топоси України, Ізраїлю, Туреччини, Америки. Не менш масштабні часові проміжки, охоплені сюжетом твору: події в тексті розгортаються від XVII ст. й до сьогодення, зачіпаючи особисту історію різних поколінь кількох сімей. Це текст про циклічність, бо, зрештою, усе повторюється знову й знову, на жаль, повторюються також колонізаторські війни, насилля, терор, що викорінюють пам'ять, нищать виплекану попередніми поколіннями етнічну культуру. Як стверджує Й. Петровський-Штерн, особливістю роману є те, що автор простежує «нескінченну в'язь людей та подій, що створюють сенс та цінність їхніх перетинів, найважливіших, хоч подекуди й трагічних моментів їхнього співіснування» [6]. Врешті йому вдається відтворити справжню «мозаїку фактів і подій, із плином часу досить мітологізованих» [4, с. 264].

Подієвим центром масштабної геопоетичної палітри роману В. Махна «Вічний календар» є село

Язловець, а також найближчі поселення та містечка сучасної Тернопільщини – територія добре знайома авторові, який родом із міста Чорткова. За всіма характеристиками край репрезентовано як фронтир, своєрідний межовий простір, а пограниччя, за визначенням О. Сухомлинова, «є простором, що створювався носіями різних культур, тобто має як фізичний, так і ментальний вираз...» [9, с. 16]. У фронтирних зонах зазвичай спостерігається поліфонія культур, відтак кордони *свого й чужого* у помежів'ях переплітаються, що переносить проблематику тексту в імагологічний вимір.

У творі виразно окреслено триб життя на колонізованій землі, затиснутій поміж впливовими гравцями історичних перипетій із експансіоністськими устремліннями – Російською імперією та Королівством Польським, згодом – Річчю Посполитою; до того ж вона перебувала під постійними загарбницькими прицілами інших амбітних держав, зокрема Османської імперії. Водночас локація стала центром переселень, тут поступово укорінювалися вірмени, євреї. Отож перед нами постає перетин Сходу і Заходу, вузол торговельних шляхів за часів мирного мультикультурного сусідства, але нерідко Язловець та його довкілля опиняються у зоні бойових дій. Однак ні колонізація, ні тактика вимушеного колабораціонізму не змогли повністю знищити предківські звичаї, зокрема обрядову традицію.

У романі «Вічний календар» згадуються десятки весіль, які постають химерною плетеницю родоводів героїв твору. Читач натрапляє на факти весільного обряду представників різних соціальних станів, національних спільнот, історичних епох. Перше згадуване весілля абсолютно містичне: десь у 60-х роках XVII ст. мандрівний юдей, котрий оголосив себе Месією, справив весілля з красунею Сарою, родом з Поділля, і цю подію сприймали «як волю Всевишнього» [5, с. 21]. Натомість останні авторські згадки весіль засвідчують депресивний стан суспільства, знищення національної пам'яті послідовною внутрішньою політикою СРСР. Із війська хлопці привозили своїх майбутніх дружин-чужинок, а місцеві дівчата формально сходилися з солдатами, які проходили службу поряд, що стало типовим явищем. Буденне радянське весілля зберегло лише елементи давньої весільної процесії, проте додалися інші деталі – розпис в будинку культури, покладання букетів до пам'ятника Невідомому солдатові перед стереотипним застіллям.

Більш колоритно весілля представлено в першій половині книги «Вічний календар», сюжетно

пов'язаний із XVII – XIX ст. Український обряд зазвичай починався з вінчання в церкві, що могло захопити своєю урочистістю, зумовленою здійсненням релігійного ритуалу. Наприклад, так одружувався Гриць Баревич, історія роду якого є наскрізною в тексті: «*Розповідали потім дружки, що коли молода пара ввійшла до церковної брами, де зустрів їх ніп Димитрій, то навіть євреї й вірмени, що перебували тоді на площі, пороззяляли пуски й дивувалися чистим голосам дзвонів*» [5, с. 43–44]. Для будь-якого весілля не менш важливим був *почет*, тобто супровід молодого чи молодої, та *учта*, що була виявом поваги до гостей.

У романі можна виокремити кілька типів польських весіль, поміж них і лейтенанта Феліціана Коритовського з графінею Волянською, воно проходило в Чорткові, де у Домініканському костелі відбувалося вінчання. Це видовище довго згадували, оскільки «*офіцери полку стали в почесну варту на конях, поки молоді їхали бричкою до вінця*» [5, с. 213]. Особливу увагу В. Махно приділив єврейському весіллю, яке також мало неабиякий резонанс. Переселенці-юдеї, витіснені з Європи, поступово укорінилися у локації Бучач-Чортків, а їхня етнічна громада отримала у цих містах юридично підтвержені права. У романі чимало уваги приділено пишному весіллю, справленому в час, коли виходила заміж чотирнадцятирічна дочка Ісроеля Фрідмана за златопільського ребе Цві Аріє Тверського. Цієї події з нетерпінням очікували всі хасиди Чорткова та околиць: «*На весіллі, яке справляли в палаці ребе, прибула не одна сотня гостей. За ними спостерігали тисячі цікавих очей містян*» [5, с. 397]. Усі старалися стати очевидцем кульмінації події – зустрічі молодого з молодою у батьківському дворі. Гості дивувалися дорогим подарункам, самі ж господарі-батьки дівчини дбали, щоб їхній щедрий посаг засліпив усім очі. Підготовка учти з врахуванням кошерних приписів Тори вражала своїм розмахом. І хоч молода бачила до шлюбу свого майбутнього чоловіка тільки раз, вона світилася від щастя. Молодий був одягнутий «*у чорну едwabну бекешку й чорного капелюха*», *прикметно, що його супроводжувала хасидська свита, «переврана в козацькі строї»* [5, с. 399–400]. Стрімка поява почету з бричкою в центрі, з кольоровими стрічками у гривах вогневих коней, супроводжувалась проникливою мелодією скрипаля Янкеля – це було для глядачів феєричним видовищем.

Окрім весіль у межах певної етноспільноти, у романі частина пар, що побралися, склада-

ють представники різних національних культур, і в такому випадку запит на старовинні обряди закономірно падає. Перший описаний у творі випадок подібного шлюбу є винятковою етнографічною реконструкцією, у якій поєднано здавалось би несумісні релігійні та обрядові традиції.

У XVII ст., коли частина українських земель відійшла під владу Османської імперії, відбувся новий етап переплетення етнічних звичаїв у межах фронтального простору. Як стверджує І. Котик, «мультикультурність, змішування національних первнів найвиразніше виявилися у взаємодії українців з особами турецької національності» [3]. Задля налагодження перспективних контактів заможний господар Гриць Баревич вирішив породичатися з можновладцем-турком Мурзою, котрий якраз шукав собі жінку. Його доньці Варвари циганка напередодні нагадала «не таке» весілля, і воно справді переважило будь-які припущення. Безперечно, місцеві мешканці сприймали османів-загарбників вороже, однак поступово чуже почали сприймати значно толерантніше. Звістка про шлюб Варвари Баревичевої та османського урядника Мурзи зумовила розповсюдження легенд на кшталт, як «молоду силоміць привезли до язловецької мечеті й примусили прийняти іслам» [5, с. 193]. Утім, Баревич та Мурза демонструють неочікувану здатність до компромісу та узгоджують християнські та мусульманські весільні традиції. Шлюб вирішили брати у мечеті, але молода залишалась християнкою. Сам весільний ритуал постає контамінацією звичаїв *свого* й *чужого*, культурна експансія колонізатора не видається брутальною. Зберігається домінування чоловіка, що було безумовним у тогочасних патріархальних системах.

Різницю *свого* й *чужого* спостерігаємо вже на етапі підготовки до шлюбної церемонії, коли автор розкриває весільні звичаї турецької культури: «У передвесільний день зібралися б наречена з жінками та незаміжніми дівчатами в басейні на мармурових диванах. Мили б наречену й готували б до весільної церемонії...» [5, с. 193]. Частково цей обряд підготовки дівчини до шлюбу перегукується з українськими традиціями, особливо дівчачим вечором, на якому відбувалося розплетення коси нареченої, її вшанування, вінкоплетини, своєрідне прощання з подругами та дівуванням. Однак більшою мірою привертала увагу відмінність певних етапів весілля. Наприклад, залишаючи батьківський дім, наречена-мусульманка засвідчує особливу шану своєму татові, цілує «батькову руку та батькову ступню» [5, с. 193]. У культурі українців наречена висловлює повагу до обох батьків та й до людей загалом: «Варвара тричі вклонилася батькам та всім митницьким людям» [5, с. 195]. Весільна церемонія супроводу наречених теж різниться в культурах мусульманства й християнства, хоча тут важить також соці-

альний статус. У межах історичного українського простору почет селянського весілля складався з музик, кількох вершників, карети й приданого нареченої. Натомість традиційна процесія для урядовців Османської імперії у Стамбулі відзначалася винятковою урочистістю та добре продуманою демонстрацією багатства роду: «За весільним поштом нареченої їхали б птахи у клітках, килими, вишиття, золоті та срібні прикраси» [5, с. 193].

Не можна оминати питання традиційного національного одягу «як важливого компонента імагологічного літературного образу» [7, с. 527]. В. Махно детально та яскраво описує типове вбрання османської нареченої: «Її одягнули б у весільний одяг – спідницю білого тонкого полотна, смугасті штани, вишите довге пурпурове плаття, взули б у пару взуття з м'якої телячої шкіри. Дзеленчали б перламутрові намиста, серезжки, браслети й персні з коштовних каменів у вухах, на шиї та пальцях. Її покрили б червоною накидкою із голови до ніг...» [5, с. 193–194]. Сам Мурза на своє весілля в українському селі з'явився «в розшитому халаті, у білому тюрбані з пір'ям павича та в чоботах, які щільно стискали гомілки...» [5, с. 194]. Водночас наряд до шлюбу нареченої повністю відповідав українській традиції: «Варвара вийшла до молодого у вишитій сорочці й спідниці. Голова її була коронована вінком із засушеного на Зелені свята барвінку та інших митницьких зел» [5, с. 195]. Як бачимо, дівчина не відмовляється на угоду нареченому від сакральної вишитої сорочки й вінка, який свідчить про вкраплення язичницьких традицій у християнстві. Утім, безпосередньо у мечеті їй довелося перодягатися в турецький одяг, по-мусульманськи прикривати обличчя, але це радше була поступка, аніж зрада своїй національній ідентичності. Отож пара гармонійно проявила повагу до традицій своєї етнічної (релігійної) спільноти.

Батькам Варвари найважче далось прийняти деякі релігійні звичаї *чужого*, зокрема гендерне розділення під час святкування. Автор приділяє увагу і несхожості весільних страв. Чакування гостей «шафрановим рисом, баранячим пловом, смаженими голубами, пельменями, фруктами та щербетом» [5, с. 194], «пахлавою, просякнутою осиним медом» [5, с. 196] доводить, що турецька кухня домінувала за весільним столом. Варто визнати, що, незважаючи на добре продумані екуменістичні особливості весілля, яке довело можливість християнсько-мусульманського діалогу на рівні традиційної обрядовості, односельчани засудили Баревичів, що «потурчилися», отож члени його родини ще довго відчували «камінну стіну відчуження» у рідному селі.

Висновки. Отже, весільна обрядовість у романі В. Махна «Вічний календар» постає доволі щільною мережею, яка репрезентує звичаї

різних етносів упродовж XVII–XX ст. Основними функціями описаних весіль є: формування родинного древа персонажів, ритуалізація повсякдення, збереження етнічних традицій, їхнє імагологічне зіставлення та пошук екуменічних компромісів.

Фронтирний подієвий центр роману зумовив органічне представлення в ньому українських, польських, єврейських, турецьких традицій. Автор не вдається до детальних описів, що було характерно для народницького письменства. Він зосереджений на зовнішньому чиннику втілення

обряду, його ефекту та резонансу в соціумі, що складається як зі *своїх*, так і *чужих*. Нерідко у прагненні до святкового перформансу під час виконання обрядів переважають його сакральні складники. У фокусі весільних вражень загалу зазвичай перебувають вінчання, одяг молодих, почет, учта, посаг. У романі помітною є антропологічна суголосність багатьох описаних обрядів, водночас наголошено, що кожен етнос намагається оберігати свої ідентифікаційні особливості на рівні весільної обрядовості.

Список літератури:

1. Гаєвська Т. Традиційна весільна обрядовість українців кінця XIX ст. – початку XX ст. Культурологічна думка. 2016. № 9. С. 105–112.
2. Гундорова Т. Василь Махно, або Як стати американським поетом. *Василь Махно. Поет, Океан і Руба: вибрані поезії, 1993–2018*. Харків : Фоліо, 2018. С. 3–14.
3. Котик І. Махно, той самий та інший. *Видавництво Старого Лева*. URL : <https://starylev.com.ua/blogs/mahno-toy-samyu-ta-inshyyu> (дата звернення: 25.03.2024 р.).
4. Максим'як М. Роман Василя Махна «Вічний календар» : рецензія. *Критика*. 2019. № 9–10. С. 263–264.
5. Махно В. Вічний календар. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 624 с.
6. Петровський-Штерн Й. На саламандровій землі : про роман Василя Махна «Вічний календар». *Збруч*. 2021. URL : <https://zbruc.eu/node/103378> (дата звернення: 25.03.2024 р.).
7. Соболев В. Одяг як комунікат і компонент літературної імагології (на матеріалі вибраних творів давньоукраїнської літератури). *Slavica Wratislaviensia*. 2011. № 153. С. 525–538.
8. Стасик М. Народні традиції в художній інтерпретації Григора Тютюнника (на прикладі оповідання «Оддавали Катрю»). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер. : Філологічні науки*. 2014. Вип. 4. С. 287–294.
9. Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2008. 212 с.

Yankovska Zh. O. THE WEDDING RITUALS IN THE ARTISTIC DISCOURSE OF VASYL MAKHNO'S NOVEL "THE ETERNAL CALENDAR": AN IMAGOLOGICAL ASPECT

The article delves into the portrayal of wedding ceremony traditions in contemporary fiction. The wedding ceremony, as an ethno-cultural phenomenon in Ukraine, has a long history of study, but its portrayal remains the significant cultural relevance even today. An important contribution to the preservation of this ceremonial tradition in the people's memory belongs to painting and fiction. Vasyl Makhno, in his novel «The Eternal Calendar», pays considerable attention to the reproduction of the wedding diversity and its evolution within a wide temporal spanning from the 18th to the 20th century.

The purpose of the article is to analyse the functions of the wedding rituals in Vasyl Makhno's novel «The Eternal Calendar» and its imagological diversity. The research is based on historical-cultural, comparative-historical, structural-semiotic methods, and imagological analysis.

The main background of the plot lines of the novel is the frontier territory in the Western Ukraine, with the village of Yazlivets in its centre (currently Ternopil region). The region became the settling place for representatives of various ethnic communities. This made it possible to depict the wedding ceremony inherent in different national and religious cultures (Ukrainian, Polish, Jewish). The culminating imagological point of the ritual reconstruction in the novel is the marriage of Ukrainian woman Varvara Barevich and the Ottoman official Murza, wherein they engage in an unconventional ritual. Its peculiarity lies in the combination of Christian and Muslim customs.

The article establishes the main functions of the described wedding ceremonies: the formation of the family tree of the characters, the theatricalization of everyday life, the preservation of ethnic traditions, their imagological comparison, and the search for ecumenical compromises. Vasyl Makhno mainly focuses on the theatrical component of the rite's implementation, its effect, and resonance in the public, both among the «owns» and «others». In his interpretation, the desire for a festive performance prevails over the sacred heart of the rite. In general, the focus of wedding impressions is on the church wedding ceremony, the bride and groom's clothes, honours, banquet and dowry. In the novel, despite the anthropological concordance of a number of weddings, it is emphasized that each ethnic group tries to preserve its self-identifying uniqueness at the level of rituals.

Key words: frontier, rite, imagology, rooting, ecumenism, theatricalization.